

СӨЗЖАСАМДЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТӘСІЛІ ТУРАЛЫ

Қазақ тіл білімінде сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі арнайы зерттеліп, жасалу жолдары анықталмаған. Сөзжасам тәсілдерін зерттеген түрколог ғалымдардың ішінде лексика-семантикалық тәсіл туралы қарастырғандар көп емес. Атап айтқанда, Н.А. Баскаков қарақалпақ тілі туралы зерттеуінде сөз таптарын жасаудың лексикалық жолын қарастырса (1952), алтай тілі туралы зерттеуінде былай дейді: «Наиболее продуктивным способом словообразования является переосмысления старых слов и приспособления их к обозначению новых возникающих в языке понятий: происходили сужение и расширение значения данного слова» (1938, 53).

А.Н. Кононов түрік және өзбек әдеби тілінің грамматикаларында (1956, 1960) ішінара сөз таптарының лексика-семантикалық тәсілі арқылы жасалу жолы ретінде субстантивтену, прономиналдану, адъективтену процестерін көрсетеді. Ал татар тіліне байланысты Ф.Ганиев: «Так, новые слова образуются не только морфологическим, но и лексико-семантическим и фонетическими способами. Как известно, эти последние вообще не входят в грамматику. Поэтому словообразовательные процессы невозможно рассматривать только в рамках и плоскости грамматики. По-видимому, этим и объясняется то, что во многих татарских грамматиках вообще не рассматриваются фонетические и лексико-семантические способы словообразования (1974,19)», — дейді.

Жалпы алғанда, аталған грамматикаларда лексика-семантикалық тәсіл ретінде сөз таптарының бір-біріне ауысу құбылысы көрсетіледі. Ал қазақ тіл білімінде осы құбылыспен қатар, өзге тілден енген сөздер арқылы сөздік құрамның баю жолдары көрсетіліп жүргенімен, оны сөз жасау тәсілінің бір жолы ретінде қарастыру кейінгі кезеңде ғана қолға алынған десе де болады. Өйткені «Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде» былай делінген: «Сөзжасамның аффиксті және сөзтудырым тәсілдерінен басқа да жолдары бар. Ол — сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі. Мұндай жол белгілі бір сөздердің жаңа мағынаға ие болуы, көп мәнді, ең бастысы омонимдік қатарда келуі арқылы жасалады. Сондай-ақ осы жол кейбір сөздердің о бастағы мәнін жоғалту не болмаса әлсірету барысында басқа бір сөз табының қатарынан танылуға жол береді. ...Қазақ тілінің материалдарына қарағанда, сөзжасамның лексика-семантикалық жолы, көбіне, омонимдік қатарда жұмсалған сөздер арқылы жасалып отырады», — делінген (1989, 99-100).

Қазақ тілінің грамматикаларында сөз таптарының бір-біріне ауысу процестері сөз тудыру жолы ретінде көрсетілген (ҚТГ, 1967). Профессор С.М.Исаев бұл тәсілді конверсиялық деп атайды (1998, 281).

Сөзжасамға арналған зерттеулерде, негізінен, сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілінің екі жолы көрсетіліп жүр: лексикалық және семантикалық. *Лексикалық тәсілге* басқа тілдерден сөз алу процесі арқылы сөздік құрамды байыту жолы жатады. Өйткені қоғамның дамуына, өмір қажеттеріне орай жаңа сөздер басқа тілдерден де алынады. Демек, тілдің өз мүмкіндіктерімен қатар, кірме сөздердің енуі жаңа ұғымдардың, жаңа атаулардың енуімен байланысты деген сөз. Мәселен, социализм, коммунист, комсомол, колхоз, совхоз сөздерінің енуі қоғамдық жағдаймен байланысты болды.

Қазақ тіліне орыс тілінен, орыс тілі арқылы өзге тілдерден, сондай-ақ, араб-парсы, монғол тілдерінен, т.б. көршілес халықтардың тілінен сөз алу процесі ұдайы болып отырған. Кейбір кірме сөздер қолданыла келе дыбыстық өзгерістерге ұшырап, төл сөздер секілді болып кеткен. Мәселен, араб-парсы тілдерінен енген ғалам, ғылым, мәдениет, әдебиет, мектеп секілді сөздердің тілге кірігіп кеткені соншалық, қазірде бөгде тіл сөздері екені тарихи тұрғыдан ғана ажыратылады. Орыс тілінен енген болыс, жандарал, нөмір, жәшік, бәтінке, сот, жәрмеңке, бөкебай, кір секілді сөздер де сондай.

Ал Қазан төңкерісінен бергі кезеңде өзге тілден енген сөздерді, әсіресе интернационалдық терминдерді сол қалпында қолдану үрдісі орын алды. Мысалы: театр, телефон, техника, экономика, грамматика, социализм, коммунист, интеграция, т.б.

Өзге тілдерден сөз алу процесі, әсіресе, әр түрлі ғылым салаларына байланысты терминдерден көрінеді. Мәселен, тіл білімінде грамматика, фонетика, фонема, деривация, адвербиалдану, синтаксис; әдебиетте: сюжет, композиция, метафора, метонимия, фабула, т.б. сөздер қолданылады.

Қазан төңкерісінен беріде, әсіресе, 50-60 жылдардан бергі кезеңде өріс алған сөздерді басқа тілдерден даяр қалпында алу тілдің өз ішкі мүмкіндіктерін қарастыруға кесірін тигізеді. Сөйтіп, академик Ә. Қайдар көрсеткендей, «...өз тіліміздің табиғатына, табиғи түрде дамуына нұқсан келді. Өйткені әр тілдің өзіндік даму заңы бар және ол заң түгел сақталғанда ғана тіл өз қасиетін сақтап қалады: Ал сыртқы әсер күшейген сайын тіл өз еркінен айрыла береді, — дей отырып, жаңа атау, терминдерді жасауда — сонау 30-жылдары қабылданған принципті, яғни қазақ тілінің өз мүмкіншілігін сарқа пайдалану, мүмкіндігіне қарай өз сөзімізбен деген талапты бірізділікпен, ерекше білгірлікпен асыру болса, екіншісі, орыс-интернационалдық терминдерді (мұнда да мүмкін болғанынша) өз тіліміздің ішкі заңына бойсұндыра алу» керек болатын (1998, 120).

1990 жылдардан бастап қазақ лексикасын байытудың жаңа кезеңі басталды. 1971-1981 жылдар аралығында Мемтерминком бекіткен тізімде орыс және орыс тілі арқылы енген бөгде сөздер өте көп. Мәселен: абзац, абонент, абсолют, агрессия, адресат, арсенал, архив, аудитория, библиограф, браконьер, товар, гипотеза, график, графика, деталь, девиз, записка, запас, инициал, интервью, компенсация, компетенция, реестр, рецензия, т.б. сөздер осы қалпында берілсе, 1990-2001 жылдардағы бекітілімдерде осы сөздердің көпшілігі қазақшаланған: архив — мұрағат, аудитория — дәрісхана, графика — кескіндеме, рецензия — пікір, запас — қор, аренда — жал, статус — мәртебе, суверенитет — егемендік, творчество — шығармашылық, программа — бағдарлама, комплекс — кешен, стереотип — таптаурын, герб — елтаңба, гимн — әнұран, таможня — кеден, цивилизация — өркениет, мавзолей — кесене, администратор — әкім, церемония — рәсім, репатриант — оралман, тенденция — үрдіс, смена — ауысым, участок — телім, экспертиза — сараптама, т.б.

Демек, бұл мысалдардан, сөзді даяр қалпында емес, қазақшалап алу үрдісінің орын алғанын, көптеген ұғымдарды білдіруде қазақ тілінің өз мүмкіндігі жететінін көреміз.

Әрине, барлық сөзді қазақшалау міндетті емес. Тілімізге ертеректе еніп, сіңіп кеткен кірме сөздерге балама іздеу, немесе, дыбыстық өзгеріске түсіру керек бола ма? Мәселен, минут, секунд, институт секілді сөздер.

Кейінгі кезеңде еніп жатқан терминдер: банк, дивиденция, ресурс, инвестиция, инвестор, импорт, интеграция, экспорт, компания, ведомство, форум, биржа, интернет, сессия, т.б. секілді сөздер сол қалпында қолданылуда. Бұндай сөздердің қайсысын аудару, қайсысын сол қалпында қалдыру қажет деген мәселеде белгілі ғалым Ш.Сарыбаевтың мына сөзі еске түседі: «Халықаралық, интернационалдық терминдерге тілімізде балама табылмаса, не мағынасы жуық сөздерге жұрнақ арқылы жаңа сөз тудыру мүмкіншілігі болмаса, ондай сөздерді сол күйі қабылдау қажет. Мұндай қағиданы іске асыру үшін ең алдымен орыс тілі арқылы енген халықаралық деңгей-дәрежеге көтеріле қоймаған орыстың өз сөзінің арасын ажыратып алып, меже қою керек. Ел мен ел, мемлекет пен мемлекет интеграцияға түсе бастаған тұста халықаралық лексиканың маңызы ерекше болмақ. Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесін алғаннан кейін оның сөздік қорында халықаралық терминнің орын алуы заңды нәрсе» (2000, 124).

Тіл — өмірмен өзектес жанды құбылыс болғандықтан, тіліміздің сөздік құрамы да бір қалыпта тұрмай, өзгеріп, толығып, дамып отырады. Сөздер мағынасы жағынан функциялық сипатына қарай өзгеруі мүмкін: кейбір сөздер қолдану аясы кеңейіп, жаңа мағынаға ие болса, кейбір сөздер мағынасы тарылып, пассив қабатқа өтуі мүмкін.

Сөз мағынасының дамуы — сөздік құрамның баюының құнарлы жолы деуге болады. Бұл құбылыс тілдің өз ішкі мүмкіндіктерінің негізінде іске асып жатады әрі тілді байытудың ең құнарлы жолы деуге болады. Сөз жасамның бұл жолын *семантикалық*

жолмен сөз жасау дейміз. Мысалы, *айдар* — ертеде балаға қойылатын шаш, тұлым болса, қазірде газет айдары (рубрика) ретінде жаңа мағынаға ие болған. Сондай-ақ, құн сөзі ертеректе төлем, алым, пұл, ақы мағынасында қолданылса, қазірде экономикалық терминге айналған.

Сапар сапарға шығу, жол жүру мағынасы кеңейіп, ресми стильде қолданылатын, мемлекет, ұйым басшыларын өзге елдерге ресми түрде, қызмет бабымен немесе арнайы шақырумен баруы (визит) деген ұғымдағы саяси-қоғамдық ғылым терминіне айналған: Сапар барысында мемлекеттік хатшы Қытайдың Сыртқы істер министрімен кездесті (Е.Қ.).

Делдал — екі адамның арасын келістіру үшін жүретін кісі, жарастырушы, дәнекер; сонымен қатар сатушы мен алушының арасында жүретін пайдакүнем мағынасында қолданылған бұл сөздің мағынасы да кеңіген, экономикалық терминге айналған (посредник, брокер).

Әкім сөзі қазақта атқамінер, бишікеш секілді жағымсыз мағынада қолданылып келсе, қазірде басшы мәнінде кең қолданылады.

Діл. Көңіл, жүрек, діт мәнінде қолданылған: Сен тілмен айтсаң, мен ділмен жүрепкеп айттым (М.Ә.). Қазіргі қолданыстағы мағынасы кеңейген: бұл сөз Мемтерминком бекіткен тізбеде менталитет сөзінің орнына алынған.

Кеніш сөзі береке, байлық, молшылық мәнін берген: Әрбір жинақылықтың түбі кеніш болса керек (Абай). Қазір де кен орны мәніндегі атауға айналған.

Даңғыл — сайрап жатқан кең, тегіс, сара жол дегендегі жол сөзінің анықтаушы болып келсе (автобус даңғыл жолмен зырғып келеді), бүгінде тікелей жолдың өзін білдіреді.

Осы секілді көптеген сөздер мағыналық жағынан дамып, жаңа қолданыстық сипатқа ие болған. Мұндай сөздерді тіліміздің өз ішкі мүмкіндіктері негізінде жасалған сөздер деуге болады.

Тіліміздегі жаңа қолданыстардың барлығын осылайша түсіндіре алмаймыз. Өйткені тілде өзге тілдерден аударма жолымен немесе сол қалпында алынып жүрген сөздер де жетерлік. Мысалы: арабтың *әлеует* (қажыр, қайрат, күш) сөзі потенциал сөзінің орнына қолданылуда. *Ақпарат* (мәлімет, есеп) сөзі информация, *ғұзыр* (ар.ғұзырында — билігінде, иелігінде) — резиденция, *құзыр* (ар.әмір, білік) — полномочие, *құзірет* — компетенция, *ғарыш* (ар.аспан кеңістігі) — космос, *зияпат* (арабтың сый-сыяпат, қонақ асы мәніндегі сөзі) — банкет мәнінде қолданылуда, т.с.с.

Тіл қажетін өтеу үшін өзге тілден сөз іздей бермей, тіліміздің пассив қабатындағы мол байлығымызды да ақтарып, қажетімізге жарату қажет. Белгілі бір аймақта қолданылып келген диалект немесе кәсіби сөздердің бірқатары әдеби тіліміздің қажетін өтеуде. Мәселен: мұрап, диқан, бағбан, жозы, арасан, қоза, үшем, мәйек сөздері бұған дәлел. Бұны да семантикалық сөз жасамның бір жолы деуге болады деп ойлаймыз.

Сөзжасам тәсілдеріне байланысты зерттеулерде таза семантикалық құбылыстың нәтижесі ретінде *конверсия* тәсілі көрсетіліп жүр. Жалпы, түркологияда конверсия сөз таптарының ауысуы ретінде XIX ғасырдың 50-60 –жылдарынан беріде қарастырылып келеді (А.Казем-бек, Т.Гарипов, И.Иванов, И.Батманов, Н.Дыренкова, В.Жирмунский, Л.Харитонов, С.Кеңесбаев, Н.Баскаков, Э.Севартян, Ф.Ганиев, т.б.). Дегенмен, мұндағы басты мәселе: сөз өзге сөз табына толық ауыса ма, жоқ па, түбір синкретизмі құбылысымен, омонимдік құбылыспен, көп мағыналықпен байланысы неде деген сұрақтар әлі де талас тудыруда.

«Конверсия — тарнпозицияның бір түрі. Ешқандай аффикстің көмегінсіз-ақ түбірдің не негіздің басқа сөз табына алмасуы арқылы жасалатын сөз жасам тәсілі» (ҚТЭ, 1998,175). Сөз жасамды тарихи тұрғыдан зерттеуші А.Салқынбай конверсияға осындай анықтама беріп, ежелгі заманда ең өнімді болған көне тәсіл ретінде бағалай отырып, оның өзіндік бірнеше себептерін көрсетеді:

- суффикстік тәсіл дамығанға дейін, сөз мағынасының дамуы арқылы көптеген жаңа сөздер жасалады;

- сөз мағынасының іштей сараланып дамуы сөз таптарына бөліну тенденциясын тездетті;

- әуелгі этимон түбірлерінің макросемалары микросемаларға даму арқылы көп мағыналық пайда болды. Көп мағыналық процесінің нәтижесінде конверсиялық сөз жасам қалыптасты, — дейді (1999, 182). Сөз мағынасының сараланып, дамуы, сөздердің сөз таптарына ажырауы тек семантикалық емес, грамматикалық, оның ішінде синтаксистік сипатынан туындаса керек. Өйткені, сөздің заттың атын немесе сын-сипатын, қимылдың немесе оның белгісін білдіріп тұрғандығы сөйлемдегі қызметіне байланысты. Мысалы: Алтын сағат сатып алды. Алтын көрсе періште жолдан таяр. Көсеу ұзын болса, қол күймес. Отты көсеу керек. Сонымен қатар бірінші сөйлемдегі алтын (з.е.) мен екінші алтынның (с.е.), бірінші көсеу (з.е.) мен екінші көсеудің (ет.) морфологиялық түрлену сипаты да әр түрлі: алтындатқан сағат, алтындар, алтыным, көсеулер, көсемеу, т.с.с.

Мұнда сөздің өзге сөз табына ауысуы әрі семантикалық, әрі грамматикалық сипатына байланысты болып тұр.

Профессор С.М.Исаев былай деген: «Конверсиялық тәсілдің ерекшелігі сол, ол сөздердің сөйлеу процесінде, жаңа сөздермен байланысып, тіркесе жұмсалуда жаңа мағынаға семантикалық өзгеріске түсуінде. Сондықтан оған субстантивтену, адъективтену, адвербиалдану, прономиналдану, вербалдану процестері де жатады» (1998, 281). Бұл құбылыс белгілі бір қолданыстардағы функциялық сипаттағы сөзжасамдық тұлғалар ма, әлде толық сөзжасамдық бірліктер, лексикалық единицалар болып табыла ма? Бұл да арнайы зерттеуді қажет етеді. Сонымен, конверсияны сөзжасамның таза семантикалық емес, *семантика - грамматикалық* тәсілі дегеніміз жөн болар деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. – М., 1952.
2. А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского языка. –М.:-Л., 1960.
3. Ф.А. Ганиев. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. –Казань, 1974.
4. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989.
5. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1967.
6. С.М.Исаев. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998.
7. Ә.Қайдар. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.
8. Ш.Сарыбаев. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы, 2000.
9. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998.
10. А.Салқынбай. Тарихи сөзжасам. – Алматы, 1999.